

Głosik, Jerzy

Zarys młodszej epoki kamienia w Polsce północno-wschodniej

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 11-24

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY GŁOSIK

ZARYS MŁODSZEJ EPOKI KAMIENIA W POLSCE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ

I

Zgodnie z podziałem strefowym, dokonanym dla naszego kraju pod względem geomorfologicznym i krajobrazowym, ziemie Polski północno-wschodniej, rozprzestrzeniające się na wschód od dolnej i częściowo środkowej Wisły oraz północny wschód od dolnego Bugu, znajdują się w zasięgu strefy geograficznej Europy Wschodniej. Obszary te położone na Nizinie Środkowoeuropejskiej wykazują znaczne zróżnicowania. Wymienić tu należy zarówno piaszczyste tereny północnego Mazowsza i Podlasia, intensywnie zalesione i bogate w zbiorniki wodne obszary Pojezierza Mazurskiego, jak też nadbrzeżne partie Bałtyku. Pozostałe natomiast tereny kraju obejmuje druga strefa geograficzna Europy zachodniej¹.

Powyższy podział, jak też specyficzny charakter środowiska „geograficzno-przyrodniczego” ziem Polski północno-wschodniej, dość wyraźnie odbiły się na ogólnej sytuacji kulturowej, zwłaszcza w młodszej epoce kamiennej, zwanej neolitem. Na tym zróżnicowanym terytorium, obok plemion rolniczo-hodowlanych żyły grupy plemienne myśliwsko-rybackie. Te ostatnie były neolitycznymi jedynie w sensie chronologicznym, a nie rozwojowym. W tym wypadku zakresy obu pojęć nie pokrywają się w całości.

Początek tego okresu wyznaczają pierwsi rolnicy i hodowcy zwierząt udomowionych. Ponieważ wiadomo również, że najstarsza ceramika, w określonych regionach tego terytorium, wyraźnie wyprzedzała wymienione zdobycze gospodarcze neolitu, można więc tu mówić o pewnym trwaniu „mezolitu ceramicznego”².

Generalizując powyższe zagadnienie, należy stwierdzić, że południowe i częściowo zachodnie regiony Polski, o glebach ciężkich, związane były głównie ze stałym osadnictwem neolitycznym o przewadze elementów

¹ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, ss. 28—32.

² J. Kowalczyk, *Początki neolitu na ziemiach Polski*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 34, z. 1, 1969, s. 14. Dobrym przykładem współżycia plemion znajdujących się na różnym stopniu rozwoju gospodarczego może być znane cmentarzysko w Ostorf na Pojezierzu Meklemburskim, gdzie chowano myśliwych i rybaków, którzy nabywali ceramikę i siekiery gładzone od ludności kultury pucharów lejkowatych, zachowując swoje cechy mezolityczne; por. E. Sch uld t, *Abschliessende Ausgrabungen auf dem jungsteinzeitlichen Flachgräberfeld von Ostorf*, *Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, 1961, ss. 13 i n.

rolniczo-hodowlanych w gospodarce. Obszary te znajdowały się w orbicie wpływów kulturowych z południa, idących poprzez Bałkany z najstarszych ośrodków cywilizacji ludzkiej na Bliskim Wschodzie i innych krajów wschodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Terytorium Polski północno-wschodniej, o przewadze gleb piaszczystych i bardziej urozmaiconej szacie roślinnej, odznaczało się w tym czasie znacznie zwiększoną ruchliwością zaludnienia. Przewodzącą rolę w gospodarce ludności neolitycznej, zamieszkującej te regiony kraju, w dalszym ciągu spełniało łowiectwo i rybołówstwo, przy zachowaniu tradycyjnej roli zbieractwa. W tym wypadku, wpływy kulturowe z Europy północnej i wschodniej, czyli kultur strefy leśnej, odgrywały podstawową rolę w kształtowaniu się osadnictwa neolitycznego.

W świetle tych sformułowań pewnych modyfikacji wymaga chronologia względna neolitu polskiego. Pewne dane przemawiają za tym, że pierwszy okres neolitu na ziemiach Polski Południowej i centralnej w przybliżeniu odpowiadał „mezolitowi ceramicznemu” na interesującym nas terytorium północno-wschodnim. Następnie, pierwszy okres tej epoki na tych obszarach, mniej więcej był współczesny z drugim okresem neolitu, według obowiązującego podziału chronologicznego Józefa Kirszewskiego.

W ten sposób kontynuując powyższe przesunięcia o jeden okres w górę tabeli chronologicznej, dochodzimy do schyłku neolitu i początków epoki brązu. Wyróżnienie tej ostatniej epoki stanowi dość skomplikowany problem. Wyroby z brązu pojawiają się na większą skalę w zasadzie dopiero w trzecim okresie epoki brązu. Ponieważ w pierwszych jej okresach ludność zamieszkująca te obszary używała głównie krzemienia do wyrobu podstawowych narzędzi i broni, wspomniany odcinek pradziejów można nazwać zgodnie z ostatnimi propozycjami „późną fazą neolitu”³.

II

Stan badań nad neolitem Polski północno-wschodniej nie przedstawia się jednolicie. Wyraźne różnice w postępie badań zachodzą na poszczególnych obszarach. Znaczny wpływ odegrały tu warunki historyczne. W historii badań nad neolitem tego rozległego terytorium można wyróżnić trzy podstawowe etapy. Pierwszy — przypadający na okres zaboru rosyjskiego, zwłaszcza drugą połowę XIX wieku i początek XX wieku, w którym formułowały się podstawy archeologii jako nauki — charakteryzował się głównie kolekcjonerstwem uprawianym przez zamożne ziemianstwo. Po upadku powstania styczniowego, w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku, wprawdzie przerwana została ożywiona działalność Komisji Archeologicznej w Wilnie, w której główną rolę odgrywali Konstanty i Eustachy Tyszkiewiczowie oraz Adam Honory Kirkor⁴, to jednak tradycje archeologiczne przetrwały dalej w tym regionie. Znaczne zainteresowanie wzbudziły osady wydmowe, najczęściej

³ J. Dąbrowski, *Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968, s. 136.

⁴ A. H. Kirkor, *Wycieczki archeologiczne po gubernii wileńskiej*, Biblioteka Warszawska 1855, t. 2, ss. 433—452, t. 3, ss. 20—46, t. 4, s. 237.

neolityczne. Duże zasługi na tym polu położył Zygmunt Gloger⁵. Później kontynuował je Wandalin Szukiewicz, odkrywca blisko 400 stanowisk neolitycznych, głównie tzw. stacji krzemiennych w dorzeczu środkowego Niemna⁶. Podobnie w Białostockiem, wprawdzie nie posiadającym większego ośrodka naukowego, notowano w tej dziedzinie pewne osiągnięcia. Wymienić choćby należy odkrycie grobów skrzynkowych kamiennych w okolicach Łomży, a mianowicie w 1862 r. w Piątnicy przez Alfonsa Budzińskiego⁷ i w 1906 r. w Drozdowie przez Mariana Wawrzeńckiego⁸. W pewnych regionach Suwalszczyzny na przełomie ubiegłego i bieżącego stulecia penetrował Waław Sieroszewski⁹. Podobne poszukiwania neolityczne przeprowadził Józef Jodłowski w okolicach Grodna¹⁰.

Drugi etap przypadał na dwudziestolecie międzywojenne. W tym okresie badania nad neolitem, jakkolwiek w skromnym zakresie, przybrały charakter prac planowych. Podstawowy udział w tych badaniach miało Państwowe Muzeum Archeologiczne. Okolice Siemiatycz i Drohiczyna, po północnej stronie Bugu, były terenem intensywnej działalności Zygmunta Szmita, badacza szeregu stanowisk neolitycznych wydmych. Szczególnie interesujące materiały ceramiczne z cyklu sznurowych pochodzą ze stanowiska „Czerwony Borek”¹¹. Badaczowi temu zawdzięczamy również odkrycie w okolicy Wołkowskiej nad Rosią kopalni i pracowni krzemienia tzw. północno-wschodniego. Na Mazowszu północnym działał Stefan Roel¹², który dzięki swym żmudnym i drobiazgowym poszukiwaniom zdołał zgromadzić bogate materiały, głównie z cyklu grzebykowo-dołkowego, sznurowego i późniejszej kultury trzcinieckiej, z piaszczystych wydmy podwarszawskich. W tym okresie na Pojezierzu Mazurskim, na obszarze dawnych Prus Wschodnich, podjęte zostały przez archeologów niemieckich i przedstawione jako „kompleksowe” badania osad torfowych neolitycznych na terenie bagna Zedmar, w rejonie Ostrowszek, na pograniczu polsko-radzieckim¹³. Powyższe stanowiska, przypadkowo odkryte w okresie pierwszej wojny światowej i poddane późniejszym badaniom specjalistycznym przez paleogeologa Hugona Grossa, predysponowały w ocenie większości badaczy do rzędu obiektów kłuczowych pod względem chronologicznym dla tego regionu.

⁵ Z. Gloger, *Osady nad Niemnem i na Podlasiu z czasów użytku krzemienia*, Wiadomości Archeologiczne, t. 1, 1873, ss. 97—124; tenże, *Dolinami rzek*, Warszawa 1903.

⁶ W. Szukiewicz, *Poszukiwania archeologiczne w powiatach lidzkim i trockim*, Światowit, t. 3, 1901, ss. 3—29; tenże, *Narzędzia krzemienne gładzone w powiatach lidzkim i trockim (gub. wileńska)*, Światowit, t. 5, 1904, ss. 50—58.

⁷ A. Budziński, *Poszukiwania archeologiczne w b. gubernii augustowskiej*, Biblioteka Warszawska, 1871, t. 1, ss. 236—340.

⁸ L. Kozłowski, *Groby megalityczne na wschód od Odry*, Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, t. 2, cz. I—II, Kraków 1921, s. 59.

⁹ W. Sieroszewski, *Kurhany, stare śmietniska oraz cmentarze w widłach Niemna i Hańcy*, Światowit, t. 3, 1901, ss. 163—164.

¹⁰ J. Jodłowski, *Okolice Grodna pod względem archeologicznym (Notatki z wycieczek odbytych w latach 1904—1910)*, Światowit, t. 10, 1912, ss. 80—88.

¹¹ Z. Szmit, *Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu*, Wiadomości Archeologiczne, t. 10, 1929, ss. 36—109.

¹² A. Gardawski, *Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej” w Polsce*, Wiadomości Archeologiczne, t. 25, z. 4, 1958, s. 289, przypis 9.

¹³ W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Königsberg 1929, ss. 34 i n.

Szczególnie interesujący charakter mają ustalenia stratygraficzne, poparte wynikami analizy pyłkowej, według których najstarsza ceramika ostrodenna typu Zedmar wystąpić miała bezpośrednio nad typowo mezo-litycznymi materiałami kultury kundajskiej i ma być starsza zarówno od typologicznie bardziej rozwiniętej ceramiki grzebykowej, jak też od kultury pucharów lejkowatych. W nawiązaniu do podziału klimatycznego Firbaza, pojawienie się najstarszej ceramiki na Pojezierzu Mazurskim nastąpić miało na przełomie VI i VII okresu klimatycznego, czyli w połowie czwartego tysiąclecia przed naszą erą¹⁴. Niemal całkowite zaginięcie materiałów źródłowych z Zedmaru w dużym stopniu umniejszyło znaczenie tych wyników i w rzeczywistości pozbawiło ich charakteru „kompleksowych” badań, skoro potwierdzenie ich z pozycji archeologii stało się niemożliwe.

W trzecim etapie, przypadającym na dwudziestopięciolecie powojenne, odnotować można wiele interesujących odkryć neolitycznych, które wniosły nowe elementy do poznania tego okresu na obszarze Polski północno-wschodniej. Między innymi zwrócić należy uwagę na przypadkowo odkryte nad jeziorem Kisajno koło Giżycka dwa zespoły grobowe ze szkieletami barwionymi ochrą i wyposażone w zęby zwierzęce — losia, tura i jelenia. Ustalono, że szkielet *Homo sapiens* z grobu 1 pochodzi z okresu pooptimalnego ciepłej fazy atlantyckiej, w przybliżeniu (5700 B.P.) sprzed 3730 lat przed naszą erą¹⁵.

W pobliżu Sośni, pod Grajewem, na wydmach piaszczystych wśród okolicznych łąk podmokłych, na terenie dawnych poszukiwań Zygmunta Glogera, w dolinie rzeki Biebrzy, odkryto w 1966 r. pozostałości osadnictwa neolitycznego, kultury ceramiki grzebykowo-dołkowej, sznurowej i nieco późniejszej kultury trzcinieckiej. Badania prowadziły Hanna Więckowska i Maria Marczak z Zakładu Paleolitu Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk¹⁶. W materiałach ceramicznych z Sośni przejawiają się wpływy kulturowe z północy i południa. Sytuacja ta wynika z położenia geograficznego tego stanowiska. Podobnie cennego materiału z epoki kamiennej, głównie znalezisk krzemiennych, dostarczyły poszukiwania Sylwii Wierzbickiej, przeprowadzone nad rzekami Rozpułą i Czarną Hańczą na Suwalszczyźnie¹⁷.

III

Sytuacja kulturowa w młodszej epoce kamiennej na obszarze Polski północno-wschodniej przedstawia dość skomplikowaną mozaikę. Na tym zróżnicowanym pod względem geograficznym terytorium występują

¹⁴ H. Gross, *Ergebnisse der moorgeologischen Untersuchungen der vorgeschichtlichen Dörfer im Zedmar-Bruch*, Nachrichten-Blatt für Deutsche Vorzeit, Bd. 14, 1938, ss. 130—131.

¹⁵ J. Głosik, *Wiek grobów szkieletowych barwionych ochrą nad jeziorem Kisajno koło Giżycka*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2 (10), 1969, ss. 285—290.

¹⁶ H. Więckowska, E. Kempisty, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w Sośni, pow. grajewski*, Wiadomości Archeologiczne, t. 25, z. 2 (1970), [w druku].

¹⁷ S. Wierzbicka, *Sprawozdanie z badań powierzchniowych stanowisk z epoki kamienia na Suwalszczyźnie*, Rocznik Białostocki, t. 6, 1966, ss. 147—166.

kultury neolityczne, charakterystyczne dla tego regionu i strefy Europy wschodniej, jak też zespoły osadnicze właściwe strefie Europy zachodniej, w tym pozostałych obszarów Polski.

Pierwsze stanowią zjawisko dominujące i reprezentowane są przede wszystkim przez kulturę, a ściślej cykl kulturowy związany z ceramiką grzebykowo-dołkową. Stanowiska tej kultury przeważnie wydmowe rozrzucone są po całym tym terytorium. Problematyka badawcza tego cyklu kulturowego nie wyszła do tej pory poza ramy dyskusji i hipotez roboczych, chociaż od pierwszego ujęcia tej kultury w literaturze archeologicznej przez badacza fińskiego I. Ailio minęło równo sześćdziesiąt lat¹⁸. Kultura ceramiki grzebykowo-dołkowej w rzeczywistości nie została w pełni zdefiniowana, nie mówiąc już o jej pochodzeniu, podziale terytorialnym i chronologicznym, kwestii rozwoju historycznego, a nawet samej nazwie¹⁹. Dawne poglądy ujmujące kulturę grzebykowo-dołkową jako jedną całość kompleksu kulturowego, rozciągającego się po znacznych obszarach Niżu Europejskiego i południowej Skandynawii, zwłaszcza Finlandii, w zasadzie straciły już na aktualności. Powszechnie wiadomo, że kultura ta dzieli się na szereg grup i faz chronologicznych. Najnowsze badania wskazują zdecydowanie na odrębność polskiej grupy ceramiki grzebykowo-dołkowej.

W stosunku do ziem Polski północno-wschodniej przytoczyć można dwa skrajne ujęcia tej kultury. Pierwsze zaprezentowane przed blisko piętnastu laty przez Tadeusza Sulimirskiego²⁰ przyjmuje, że zachodni odłam tej kultury, obejmujący obszar Mazowsza, Podlasia i Pojezierza Mazurskiego, jako tzw. kultura mazowiecka, datowana na początek neolitu, była współczesna z kulturą ceramiki wstęgowej rytej. Według innego badacza tego problemu, a mianowicie Aleksandra Gardawskiego²¹, wydmowe stanowiska tej kultury tworzyły odrębną kulturę nadnieprzańsko-łabiańską, której rozwój w dwóch fazach miał przypadać na drugą połowę neolitu polskiego do początków drugiego okresu epoki brązu. Tak więc różnice w tym datowaniu są dość znaczne, wynoszą ponad 2000 lat. W dużym stopniu wynikają one z różnego interpretowania sytuacji stwierdzonej na stanowisku torfowym Zedmar-Ostrowiszki.

Podsumowując dotychczasowe ujęcia, jak też mając na względzie dostępne źródła, można przytoczyć wstępną charakterystykę tego cyklu kulturowego²². Materiały źródłowe z cyklu grzebykowo-dołkowego na obszarze Polski północno-wschodniej dadzą się podzielić na trzy podstawowe grupy kulturowe.

¹⁸ I. Ailio, *Die steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finnland*, Helsinki 1909. W polskiej literaturze archeologicznej L. Kozłowski w 1923 r. wyróżnił po raz pierwszy tzw. „ceramikę bałtycką” w pracy pt. *Epoka kamienna na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej*, Lwów 1923, ss. 128—129.

¹⁹ W literaturze archeologicznej znanych jest 17 nazw stosowanych dla określenia tego cyklu kulturowego; por. też. E. Kempisty, *Kultura o piętnastu nazwach*. *Z Otcłani Wieków*, R. 35, 1969, z. 2, ss. 102—106.

²⁰ T. Sulimirski, *Polska przedhistoryczna*, cz. 1, Londyn 1955, ss. 128—129.

²¹ A. Gardawski, *Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej” w Polsce*. *Wiadomości Archeologiczne*, t. 25, 1958, s. 310.

²² Powyższe zagadnienie stanowi temat pracy doktorskiej mgr Elżbiety Kempisty z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Pierwszą, najstarszą i najbardziej się wyodrębniającą grupą kulturową, tworzą znaleziska typu Zedmar, reprezentowane głównie przez ceramikę ostrodonną. Obszar jej występowania ogranicza się niemal wyłącznie do centralnych obszarów Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, zwłaszcza partii nadmorskich. Wał moreny bałtyckiej, jako naturalna przeszkoda terenowa, oddziela ją od pozostałych obszarów Pojezierza Mazurskiego. Do tej pory znamy kilka stanowisk tego typu, w samym Zedmarze i sąsiednich, np. Mazuchówce i Moczyskach, pow. giżycki²³. Być może późniejsze zatopienie obszarów nadbrzeżnych uniemożliwia ich odszukanie. Grupa Zedmar była stosunkowo krótkotrwałym zjawiskiem, zaliczającym się do „mezolitu ceramicznego”. Wyraźna współzależność chronologiczna zachodzi pomiędzy znaleziskami typu Zedmar a grobami szkieletowymi znad jeziora Kisajno. Wskazać można na jej powiązania z kręgiem kultury Ertebble z terenów Jutlandii i północnych Niemiec²⁴, jak też w innym aspekcie wiązać z materiałami północnobałtyckimi, zwłaszcza z grupą Narwa w Estonii²⁵. Odnośnie do pochodzenia grupy Zedmar warto zwrócić uwagę za D. J. Teleginem²⁶ na podobieństwo tej ceramiki z różnorodnymi materiałami kultury dnieprodonieckiej, którą odnieść można do V tysiąclecia przed naszą erą, a rozprzestrzenienie jej ku północy dochodzić miało do wybrzeży morza Bałtyckiego.

Druga grupa właściwej ceramiki grzebykowej odpowiada stylowi II według ustaleń badaczy fińskich²⁷, zwana jest „wschodniobałtycką”, stanowi polski odłam tego rozległego cyklu kulturowego, rozprzestrzeniła się w drugim okresie neolitu polskiego na obszarze Polski północno-wschodniej, na północ od górnej Narwi, poprzez Pasłękę do dolnej Wisły. Ceramika tej grupy wykazuje charakterystyczne zdobienie powierzchni z przewagą ornamentu ściegu bruzdowego wykonanego stempelkiem o zakończeniu najczęściej prostokątnym bądź trójkątnym. Krawędzie naczyń często „karbowane” poprzecznie lub ukośnie, a na brzegach wylewów widoczne są odciski sznura obwijanego. Typowy jest również ornament dołków wygniatanych od wewnątrz. Powierzchnie naczyń mocno przecierane wiechciem traw.

Grupa trzecia, schyłkowoneolityczna i wczesnobrązowa, tzw. zdegenerowanej ceramiki grzebykowej, zwana jest też polsko-ukraińską, wytworzyła się na obszarach położonych pomiędzy środkowym Dnieprem i dorzeczem środkowej Wisły. Reprezentują ją na terytorium Polski północno-wschodniej głównie materiały ze stanowiska „Michałów” w Soś-

²³ F. Firbas, *Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas nördlich der Alpen*, Bd. 1, Jena 1949, s. 98.

²⁴ A. Gardawski w recenzji pracy H. Morra pt. *Zur ethnischen Geschichte der Ostseefinnischen Stämme*, Suomen Muinaismuistoholityksen Aikakanskirja, t. 59, z. 3, 1958, ss. 3—39, zamieszczonej w „Roczniku Olsztyńskim”, t. 5, 1961, s. 270.

²⁵ Trzy daty C₁₄ wyznaczają wiek najstarszej ceramiki tej grupy, w miejscowości Kaapa, w granicach lat 2905—2390 przed n.e.; por. A. A. Lijwa, E. O. Ilwies, L. J. Janits, *Radiouglerodnoje datirowanije niekotorych archeologičeskich pamjatnikow Pribaltiki*, Archeologija i jestiestwiennye nauki, Moskwa 1965, ss. 47 i dalsze.

²⁶ D. J. Telegin, *O kulturze istoričeskom miestie niekropolej dniepro-donieckogo typu*, VII Międzynarodnyj Kongres Antropologičeskich i Etnografičeskich Nauk, Moskwa 1964, s. 2.

²⁷ A. Europeus-Äyräpää, *Die relative Chronologie der steinzeitlichen Keramik in Finnland*, Acta Archeologica, vol. I, 1930, s. 165.

ni²⁸. Ceramika ta, wśród której brak jest materiałów odpowiadających typowej i wczesnej ceramice grzebykowej, wykazuje bliskie analogie w materiałach białoruskich, publikowanych przez Ninę N. Gurinę, na stanowiskach Bor i Niemen I²⁹. Fragmenty naczyń tej grupy charakteryzują się brakiem odcisków stempla grzebykowego, przewagą ornamentyki dołkowej, rozrzuconej po całej powierzchni, jak też starannym wygładzeniem pustych miejsc. Bliskie pokrewieństwa, zwłaszcza pod względem technologicznym, wykazują z ceramiką grupy podlaskiej kultury trzcinieckiej, co przemawia za jej młodszym datowaniem.

Osobne miejsce wśród kultur neolitycznych na obszarze Polski północno-wschodniej zajmuje kultura ceramiki sznurowej. Materiały źródłowe tej kultury występują najczęściej przemieszane z ceramiką grzebykowo-dołkową na stanowiskach wydmych. Problematyka badawcza tej kultury nie wyszła jeszcze poza ramy oceny wstępnej. Niewątpliwie dawne publikacje niemieckie materiałów sznurowych wymagają pewnego przepracowania. Wszelkie „monolityczne” ujęcia ceramiki sznurowej wydają się nie znajdować potwierdzenia w znanym materiale zabytkowym. Kultura ceramiki sznurowej na tym obszarze dzieli się, podobnie zresztą jak wspomniany cykl kulturowy grzebykowo-dołkowy, na szereg grup i faz chronologicznych.

Na szczególną uwagę zasługuje tzw. grupa podlaska kultury ceramiki sznurowej, położona w dorzeczu dolnego Bugu i Narwi, na pograniczu wpływów strefowych z północy i południa. Podlaska ceramika sznurowa wykazuje wiele cech spotykanych w innych kulturach neolitycznych lub wczesnobrązowych. Tak na przykład, intensywne przecieranie powierzchni naczyń i charakterystyczne pogrubienie krawędzi brzegów, spotykane w ceramice podlaskiej, między innymi w Słochach Annopolskich koło Siemiatycz, zalicza się do typowych zjawisk kultury strzyżowskiej, rozprzestrzeniającej się na przelomie neolitu i epoki brązu, wzdłuż lessów lubelsko-wołyńskich³⁰. Do zjawisk o szerszym zasięgu zaliczają się kubki uchate typu Chłopice-Vesely, które stanowią chronologiczny horyzont środkowoeuropejski dla wczesnej epoki brązu³¹. Za tym datowaniem tej ceramiki przemawiają również esowate formy naczyń, na przykład z Hryniewicz Wielkich, pow. siemiatycki, nawiązujące do ceramiki kultury trzcinieckiej³². Z drugiej strony w ceramice tej występują charakterystyczne odmiany pucharów, które pod względem ukształtowania szyjki, jak i sposobu ornamentowania znajdują najbliższe analogie w ceramice kultury rzucewskiej.

Do nowych aspektów problematyki badawczej tej kultury zalicza się

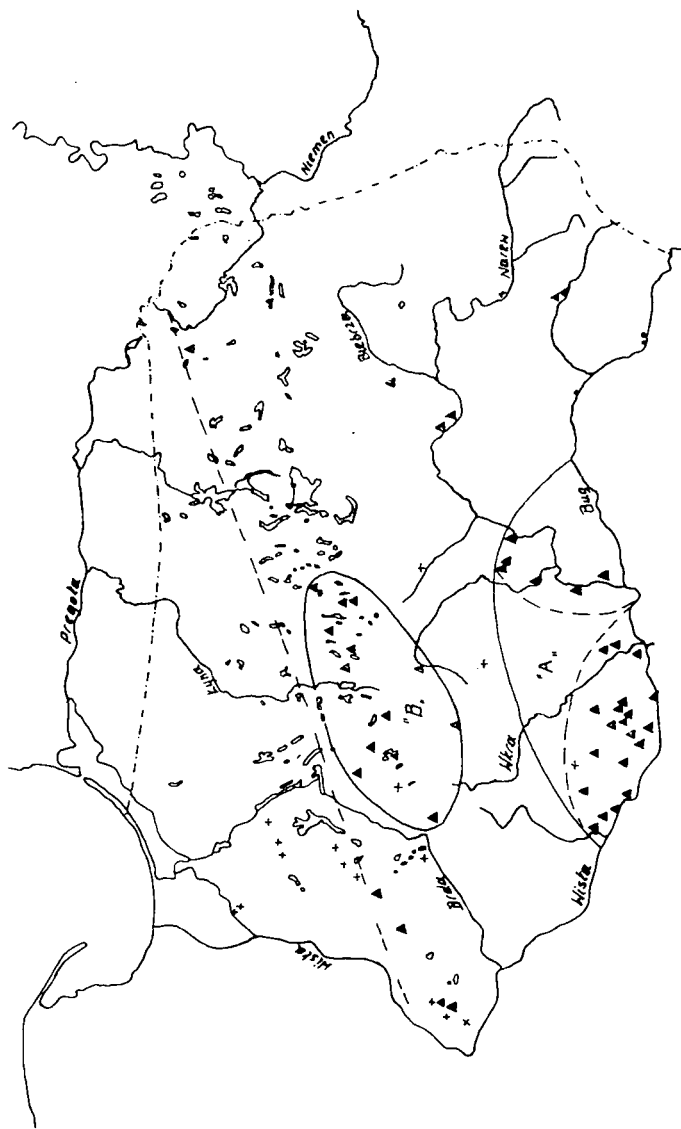
²⁸ E. Kempisty, *Kultura o piętnastu nazwach*, Z Otchłani Wieków, R. 35, z. 2, 1969, s. 105.

²⁹ N. N. Gurina, *Nowyje dannyje o kamiennom wiekie siewicro-zapadnoj Bielorusi. Paleolit i Neolit SSSR*, Materiały i Isledowanija po Archeologii SSSR, V, Moskwa—Leningrad 1965, ss. 141—203; por. też recenzja autora niniejszego opracowania zamieszczona w „Roczniku Białostockim”, t. 8, ss. 475—477.

³⁰ J. Głosiński, *Kultura strzyżowska*, Materiały starożytne, t. 11, 1968, s. 49.

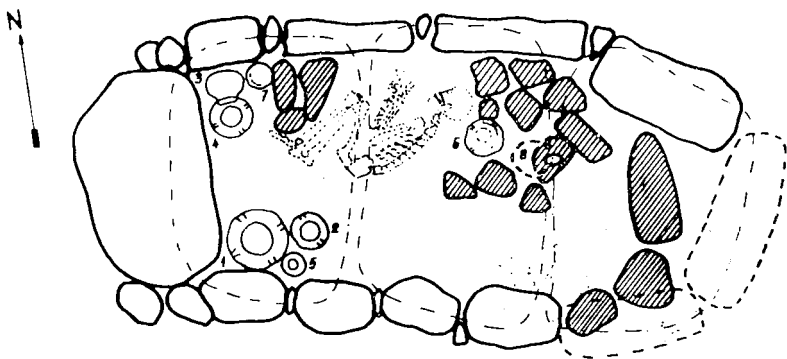
³¹ J. Machnik, *Stosunki kulturowe na przelomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie środkowej)*, Materiały do prehistorii ziem polskich pod redakcją Witolda Hensla, cz. 3, z. 1, s. 112, tabl. XXIII-B, 1—4.

³² A. Gardawski, *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, Materiały Starożytne, t. 5, 1959, ss. 7 i n. oraz tablice.

Ryc. 1. Mapa stanowisk kultury amfor kulistych, wykonana przez autora na podstawie danych z literatury i własnych uzupełnień. Skala 1:750 000. ● — groby skrzynkowe; ○ — osady; + — ślady osadnictwa; + — siekierki „pasiasię” — luźne; ⊕ — znaleziska bagienne; „A” — grupa mazowiecka; „B” — grupa mazurska; - - - - - morena denną „baitycka”

wysunięta ostatnio koncepcja umiejscawiająca kolebkę cyklu kulturowego środkowoeuropejskiego z ceramiką sznurową, w strefie leśnej między Wartą i Dnieprem, a ściślej w pasie leśnym na wschód od Wisły na Białorusi i Wołyniu³³, obejmującym również terytorium Polski północno-wschodniej. Tego rodzaju pogląd nie pozbawiony jest dodatknych motywów, albowiem na tych obszarach kultura ceramiki sznurowej zalicza się do zjawisk dominujących, jak też terytorium powyższe znajduje się poza zasięgiem zwartego osadnictwa stałego jakiegokolwiek kultury neolitycznej występującej na ziemiach Polski.

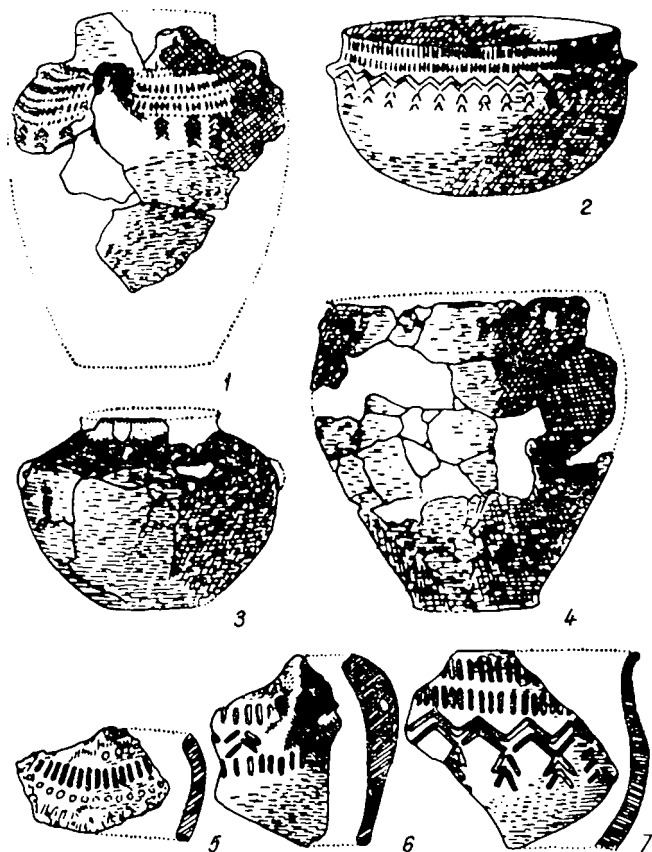

Ryc. 2. Kultura amfor kulistych. Plan grobu kamiennego skrzynkowego w miejscowości Naprom, pow. ostródzki. Według W. La Bauma (1943).

Z pozostałych kultur neolitycznych na obszarze północno-wschodnim kraju szczególną rolę gospodarczą przypisuje się kulturze pucharów lejkowatych. Plemiona tej kultury, położone zdala od tradycyjnych centrów rolniczo-hodowlanych, wytwarzały tu lokalne formy gospodarki rolnej i chowu zwierząt. Wyróżnić można dwa podstawowe typy osad kultury pucharów lejkowatych. Pierwszą stanowią niewielkie obozowiska, zakładane najczęściej wśród podmokłych łąk torfiastych lub wprost na bagnach, a więc w miejscach sezonowo zalewanych. Drugi typ reprezentują osady trwałe, które zakładane na suchym podłożu, odbiegają jednak zdecydowanie od dużych osad typu Gródek Nadbużny lub Ćmielów. Jak wykazują materiały źródłowe z tych stanowisk, oba typy osad występują mniej więcej współcześnie. Pozwala to przypuszczać, że wśród plemion tej kultury miała miejsce wyraźna specjalizacja zajęć w ramach szerszej pojętych systemów rolniczych.

Problematyka badawcza tej kultury w ostatnich trzydziestu latach, to znaczy od czasu monograficznego ujęcia kultury pucharów lejkowatych przez Konrada Jażdżewskiego, w podstawowych założeniach nie

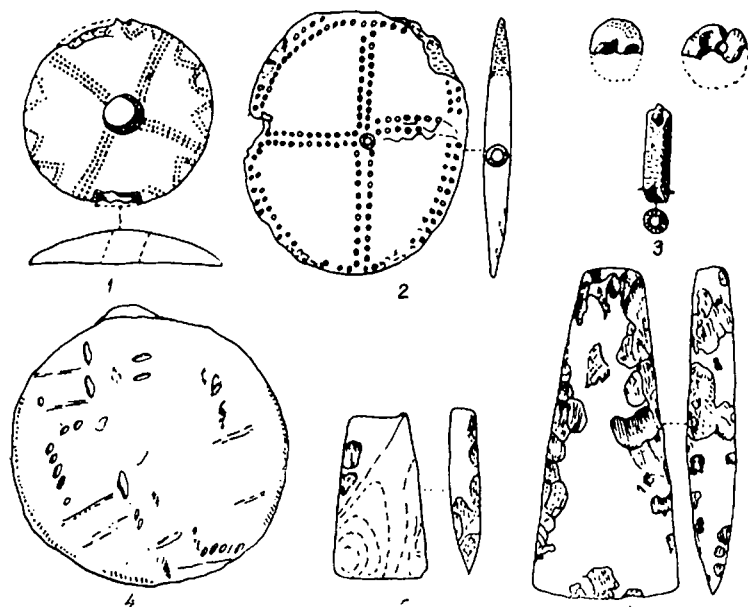
³³ T. Sulimirski, *Polska przedhistoryczna*, cz. 1, 1955, s. 155, cz. 2, 1957—1959, s. 226.

Ryc. 3. Kultura amfor kulistych. Ceramika. 1. Pierkunowo, pow. giżycki, 2. Bałty, pow. nidzicki; 3—4. Frygnowo, pow. ostródzki; 5—6. Dąbrówno, pow. ostródzki; 7. Bałty, pow. nidzicki. Wszystkie w 1/2 wielkości naturalnej. Według W. La Bauma.

uległa zmianie³⁴. W dwóch etapach nastąpiło rozprzestrzenienie się kultury pucharów lejkowatych po tych obszarach. Najwcześniej zaludnione zostały tereny Warmii i Mazur drogą jednej z najstarszych ekspansji tej kultury, posuwającej się wzdłuż południowych wybrzeży Bałtyku. Interesujące pod tym względem znalezisko przedstawia dwustożkowa flaszka

³⁴ K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, Poznań 1936, ss. 238 i inne.

Ryc. 4. Kultura amfor kulistych. 1—4. Wyroby z bursztynu; 5—6. Siekiery kamienne; 1. Szczepankowo, pow. szczycieński; 2—5. Rańsk, pow. szczycieński; 6. Szczytno. Wszystko w 1/2 wielkości naturalnej. Według W. La Bauma (1943).

z kryzą, pochodząca z bagna Zedmar w rejonie Ostrowiszek. Jedyną jak dotąd datą uzyskaną metodą C_{14} (3650 ± 60 przed n.e.) dla najstarszej fazy tej kultury, z odległego wprawdzie Sarnowa koło Włocławka, daje pewną synchronizację z naszymi materiałami ³⁵.

Południowe rejonu Białostoczczyzny znajdowały się natomiast w zasięgu grupy południowej kultury pucharów lejkowatych. Chodzi tu głównie o materiały ceramiczne i krzemienne, reprezentujące obie fazy — starszą i młodszą tej kultury, pochodzące ze stanowiska Biała Głina w okolicy Wólki Zamkowej pod Bielskiem ³⁶. W zakresie ceramiki kultura ta wykazuje bliskie pokrewieństwo z kulturą amfor kulistych, jakkolwiek oba zjawiska nie są współczesne. Swego czasu wysuwano pogląd, że obie kultury tworzą jedną całość, a materiały pierwszej stanowić mają ceramikę użytkową czyli „osadniczą”, drugiej zaś grobową.

Kultura amfor kulistych na obszarze Polski północno-wschodniej grupuje się w dwóch zasadniczych skupiskach (por. mapa, ryc. 1). Pierwsze

³⁵ T. Wiślański, *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1969, s. 15.

³⁶ Por. recenzję K. Jądzewskiego pracy C. Engla i La Bauma, *Atlas der ost- und westpreussischen Landesgeschichte*, Th. 1, Königsberg 1936/37, zamieszczoną w „Przeglądzie Archeologicznym”, t. 6. R. 19—21, s. 310.

wyróżnia się na Pojezierzu Mazurskim, zwłaszcza w południowej partii województwa olsztyńskiego. Chodzi tu głównie o powiaty nidzicki, szczycki i ostródzki. Grupę tę można nazwać mazurską. Drugie skupisko występuje na pograniczu interesującego nas terytorium po prawej stronie Wisły, w rejonie Płocka, Płońska i Pułtusza, które stanowi tzw. grupę mazowiecką kultury amfor kulistych. W obrębie tej grupy można dodatkowo wydzielić dwa mniejsze skupiska, a mianowicie zachodnie na obszarze międzyrzecza Wkry i Skrwy oraz wschodnie w dorzeczu dolnej Narwi i Orzyca.

Powyższe groby zbudowano z dużych kamieni narzutowych, w formie skrzyni przykrywanej płytami, jak to widać na planie obiektu w Napromie koło Ostródy (Ryc. 2). Pochówki były szkieletowe, ceramika mocno zróżnicowana. Formy przewodnie reprezentują amfory z jajowatym (Ryc. 3, 1) i kulistym brzuścem (Ryc. 3, 3) oraz małymi uszkami po bokach, bądź głębokie misy z „uchwytami” (Ryc. 3, 2), zdobione rylcem, stempelkiem lub sznurem. Duże naczynia „lejewate” o nieco cylindrycznej szyjce z charakterystycznymi „sęczkami” pod brzegiem (Ryc. 3, 4), wyraźnie nawiązują do poprzedniej kultury. Podobne cechy przejawiają się w ornamentyce (Ryc. 3, 5—7) kultury amfor kulistych. Szeroko rozpowszechnione były tam siekiery z krzemienia pasiastego (Ryc. 4, 5—6), a różnorodne wyroby z bursztynu (Ryc. 4, 1—4) przemawiają za „młodszym” datowaniem tej kultury³⁷. Aktualnie z tego terytorium wymienić można 66 stanowisk kultury amfor kulistych, w tym 61 grobów kamiennych skrzynkowych.

³⁷ Można przypuszczać, że nasze wyroby bursztynowe tworzyły pewien horyzont chronologiczny z tego typu znaleziskami w kulturze unietyckiej; por. W. Sarnowska, *Kultura unietycka w Polsce*, t. 1, Warszawa — Wrocław — Kraków 1969, ss. 94—96, tab. IV.

AN OUTLINE OF THE EARLY STONE AGE IN NORTH-EASTERN POLAND

SUMMARY

The North-eastern Polish territory extending East of the lower and partially middle Vistula to the North-east of the lower Bug shows a considerable variety in respect of both the geo-morphological and the landscape features. We refer here to the sandy Masovian and Podlachian areas stretching along the Central-European plain as well as to the woods and lakes of the Masurian Lake District and finally to the varied parts of the Baltic coastline.

A similar differentiation becomes evident when one analyzes the archeological situation, particularly in respect to the earlier stone age, otherwise called the neolithic age. All over those lands next to some farming and breeding tribes there were tribes living from hunting and fishing which continued to keep on their mezolithic economical features. The latter can be regarded as neolithic merely in the chronological sense. On the other hand, the most ancient local ceramics has markedly been well ahead of the most relevant neolithic achievements, namely the knowledge of farming and cattle-breeding. Thus one is inclined to speak about a shortlived ceramic mezolith.

As far as chronology is concerned the ceramic mezolith is equivalent to the first neolithic period according to Joseph Kostrzewski's scheme valid for the South and central parts of the country. The chronology has been modified in respect of the North-eastern lands and namely by one period up the chronological tabel. On the other hand, the first two periods of the bronze age may well be called the late neolithic phase because of the use of flint in making simple tools and weapons. As the most characteristic neolithic civilization for the North-eastern parts of Poland may be regarded the civilization cycle connected with the ceramics of the comb-pit type. Here some three basic groups may be discerned.

The first group is made up by findings of the Zedmar type, mainly represented by ceramics of the pointed bottom type. The area of its appearance has been confined to the coastal parts of the Great Lakes area and a part of the Masurian Lake District which is separated from the remaining districts of Masuria by a wall of the Baltic moraine.

Up to date we have discovered a few zones of that type, viz. in the Zedmar marshland by Ostrowiszki and in some nearby localities, such as Mazuchówka and Moczyska in the Giżycko district. It must be assumed that none more could be found because of the later flooding of those coastal parts.

The Zedmar group was only a short-lived phenomenon and has been classified into the ceramic mezolith. Its definite relationship to the Ertebølle civilization of the peninsula of Jutland and some North German zones must be pointed out here though the actual origin of the group has not as yet been fully explained.

Within the second period of the Polish neolithic age a second group of the proper comb ceramics appeared North of the upper and middle Narew across Pasieka River down as far as the lower Vistula. That group corresponds to the style II and following the findings of some Finnish researchers has been called East-Baltic.

The third group — late-neolithic and early-bronze — has been described as degenerated comb ceramics or else Polith-Ukrainian. It was found on the area stretching between the middle Dniepre and the middle reaches of the Vistula. Some latest findings of that group were got at the Michałów zone, as Sośnia by Grajewo. The ceramics is akin to that of the Belorussian province and to that of the Northern Ukraine. Its likeness to the Podlachian group of ceramics of the Trzciniac civilization would point, however, to its younger age.

The corded ceramics has been found to be closely associated with the comb-pit cycle. The ceramics material of both groups have often been found mixed in coastal dune zones. This cycle is evident in numerous places. The most conspicuous of the lot is the so-called Podlachian group to be found at the lower reaches of the Bug and the Narew rivers that is on the border zone of the northern and southern influences. The latter group is represented by findings from Słochy Annapolskie in the vicinity of Siemiatycze.

Quite a place apart among all the various neolithic groups must be accorded to the funnel beaker culture. This group has been accounted for the actual process

of rendering the North-eastern parts of Poland neolithic. In that territory the funnel beaker culture has brought about some local forms of farming and cattle-breeding. There are two distinct types of settlements. One is a small marshland camp while the other is represented by some permanent settlements set up in dry localities.

The most ancient settlements of that civilization on Warmia and in the Masurian Lake District goes back to the fortieth century B.C., that is to the second period of the Polish neolithic age. A certain degree of synchronization may be had from the date C_{14} (3600—150 yearc B.C.) given to the ceramics of the older phase found at Sarnowo by Włocławek.

The globular amphora culture must be mentioned here, too, with its stone cist graves, richly fitted out with ceramics mainly to be found in two zones: in the southern parts of the Olsztyn Voivodship (the Masurian variety) and in the Masovian Voivodship, on the right bank of the Vistula River in the vicinity of Płock and Pułtusk.

The globular amphora ceramics has been found to be akin to the material of the funnel beakers though those two phenomena may be considered contemporary only in certain aspects. Some rich amber objects with associations to similar adornments of the Unetice civilization can be regarded as pointing to some earlier dating of the globular amphora culture. Yet its existence well into the bronze age, i.e. the late neolithic phase in those parts must have been limited to a large extent.